

מבוא

אפתח בווידוי אישי. לא נראה לי כי נפוץ הדבר שמושא שאלת מחקר יסרב להיענות לחוקרו; שאובייקט נחקר יביע התנגדות מפורשת לכלים אקדמיים מקובלים; שהוגה דעות שנדמה כי כבר עבר מן העולם – יקום לפתע משולחן הניתוחים ויפזר לכל עבר את כלי הניתוח של חוקרו. אולם בעבודת המחקר (שממנה צמח ספר זה) על הגותו של אברהם יהושע השל חויתי על בשרי התנסות זו במלוא עוזה.

כיצד אירע הדבר? האם כשלתי בניסוח שאלת המחקר, או שמא נבע הדבר מאישיותו או מהגותו של השל? בדברים שלהלן אנסה להסביר את שאלת המחקר שלי, לספר בקצרה את תולדות חייו של השל ולפתוח פתח לייחודיות הגותו – ומתוך כך ילכו הדברים ויתבהרו.

שאלת תרגום המסורת

שאלת המחקר שהפניתי כלפי הגותו של השל נגעה לעצב חשוף בחברה הישראלית ובעם היהודי. בשנים האחרונות מתפתח בחברה הישראלית שיח פורה סביב שאלות זהות, וחלק משמעותי בשיח זה נוטלת שאלת מעמדה של המסורת היהודית בזוהתו של הישראלי. שאלה זו נוגעת הן לאדם החילוני והן לרעהו הדתי. אדם חילוני העוסק בשאלה זו מכיר במשמעותה של מסורת תרבותית בכיגונה של זהות, אך מתלבט בדרך שילובה של מסורת דתית בחייו כחילוני. אצל האדם הדתי מתעוררת שאלת שילובה של המסורת הדתית עם עולם הערכים המודרני. הן האדם החילוני והן האדם הדתי חשים פעמים רבות כי המסורת זקוקה לתרגום בינתרבותי.¹

אין לפרש את המילה "תרגום" בהקשר זה כמובנה הצר (תרגום מאנגלית לעברית, למשל). תכליתו של תרגום בין־תרבותי היא גישור על אי־הבנה או מחלוקת הנובעות מפערים בתפיסות העולם בין קהילות שונות או בין זמנים שונים. לצורך כך נזקק תרגום זה לשינוי מובנו המקורי של המושג המתורגם, כדי להתאים בינו ובין מערכת הערכים שאליה הוא מתורגם.² לדוגמה, משמעותו הדתית של המונח המסורתי "תפילה" עוברת תרגום בין־תרבותי כאשר היא מוסכרת בשפת התרבות העכשווית כ"התבוננות האדם בעצמו", או כ"הבעה שירית של אידיאלים ותקוות".

שאלת תרגום המסורת אינה חדשה. כל התפתחות תרבותית, וכל פגישה בין שתי תרבויות שהתרחשה כדיאלוג, נדרשו לשאלה זו.³ ברם נראה כי בעידן המודרני הוחרפה השאלה. בשפת היום־יום אנו משתמשים במילה 'מודרני' במשמעות 'עכשווי' או כדי לציין חידוש ושינוי, אולם דומה כי המודרנה הביאה עמה גם שורה חדשה של ערכים שיסודם במהפכה תודעתית. אבי שגיא⁴ מסביר כי האדם המודרני "מבין ומפרש את עצמו מחדש", עד כדי מהפכה של ממש בשלושת מוקדיה של החשיבה המערבית:

האל – לדידה של התודעה המודרנית, אלוהים מת. אחר תהליך ארוך של טרנסצנדנציה, שהחל בימי הביניים, הלך אלוהים והובדל מן העולם עד שחדל להיות רלוונטי. אין כאן עוד ויכוח על קיומו של אלוהים. מבחינת האדם המודרני, אף אם אלוהים "קיים", הוא אינו רלוונטי.

העולם – באין אלוהים חולן העולם. האימננטיות האנושית מילאה עולם ומלואו,⁵ והמדע והתרבות זכו למעמד עליון ומוחלט.

האדם – הוא הופקר לעצמו ונותר לבדו, ובזאת נידון לחיי בדידות, אימה, ניכור ואכסורד (שבאו לידי ביטוי גם במישור החברתי והכלכלי).

אין פלא אפוא כי שאלת התרגום המסורתי־מודרני עלתה בעולם היהודי במלוא חריפותה. נפילת חומות הגטו והופעת האמנציפציה הגבירו את הצורך בתרגום ותרמו אף הן לחידוד השאלה.⁶ אך מלבד ההיבטים החברתיים של השינוי, התרחשה כאן גם התנגשות חזיתית חריפה בין תכנים מנוגדים וערכים סותרים.

ואכן, יהודים רבים, יוצרי תרבות והוגי דעות, נדרשו לשאלת תרגומה של המסורת היהודית לשפה מודרנית (ולאחרונה, אף לשפה פוסט־מודרנית).⁷ לעתים אף עמדה שאלה זו ביסוד יצירתם והגותם. הגות זו פתחה תחום רב־משמעות ומרתק בפני לומדי הפילוסופיה היהודית וחוקריה, ושאלת תרגומה של המסורת היהודית לשפה מודרנית נכחנה בהגותם של הוגים רבים.⁸

כיצד ניתן לאבחן ולאפיין הגות הבנויה על תרגום מסורת־מודרני? לשם עצם אבחונה של הגות דתית־מודרנית, הציע אביעזר רביצקי את המדד הזה:

האורתודוקס המודרני, להבדיל מעמיתו המסורתני, יגלה נכונות נפשית לפגוש את ה"חוץ", לשוחח עם האחר ו"לקבל אמת ממי שאמרה". הוא יתמודד עם תרבות ויגיב כלפי ספרות והגות שחורגות מתחומה הגדור של ההווה היהודית. בקצת מן המקרים הוא גם יחיה בשני העולמות הללו באופן ממש. אכן הבוחן המובהקת של נטייתו המודרניסטית תהיה, מהן השאלות הטורדות את מנוחתו, לאו דווקא אילו השקפות מוגדרות שאב מן החוץ.⁹

כלומר, הגות דתית־מודרנית היא הגות שתכניה הדתיים מבקשים להשיב תשובה לשאלות מודרניות. רביצקי מסביר כי האבחון אינו תלוי בהופעתן הגלויה של השקפות מודרניות בהגות הנבחנת. גם "השקפות דתיות" עשויות להיות מאובחנות כ"דתיות־מודרניות" אם הן מהוות תשובה לשאלות מודרניות. כדוגמה מובהקת לעניין אפשר לראות את הגותו של הרב יוסף דב סולובייצ'יק. לשאלותיו של איש הדעת ביחס לאופייה של ההכרה האנושית, השיב הרב בגישתו המופשטת של איש ההלכה; לשאלות האקזיסטנציאליסט ביחס לרלוונטיות של הדת השיב הרב בבדידותו הקיומית של איש האמונה. ומכל מקום, שאלת התרגום המסורת־מודרני אינה מסתפקת באבחונה של הגות מסורתית־מודרנית ככזו, אלא מבקשת לבחון גם את אופי תרגומה ומידתו. אם אפשר לדמיין את המקף שבין המסורת למודרנה כציר דמיוני הנמתח בין שתיהן, נוכל למקם כל הגות על ציר זה ולבחון את מידת קרבתה לכל אחד מן הקצוות. אין זו, כמובן, מידה יחסית, שכן לכל הגות אופי תרגומה שלה, אך כל תרגום מסורת־מודרני נמתח בדרכו הייחודית בין שני הקצוות.

אמנם, מיד צפה ועולה השאלה, האם בכלל אפשר לתרגם את המסורת לשפה מודרנית? האם לאור המהפכה הקיצונית שחלה בתודעה המודרנית, אפשר בכלל לגשר על התהום? האין ערכיה של המסורת הדתית מאבדים לגמרי את משמעותם המקורית בתרגום המסורת־מודרני? הלא, מבחינת התודעה המודרנית, האל החי של המסורת הורד מזמן לקברו, ואם כן, כיצד אפשר לתרגם חיים למוות?

שילה פכטר היטיב לתאר את הבעיה במלוא חריפותה:

המאפיין את הלך המחשבה במאות האחרונות הוא מרכזיותו ההולכת וגוברת של האדם, מקום שפעם היה שמור לאלוהים. מעתה האדם יוצר את תמונת עולמו וערכיו והכל חג סביב זכויותיו ומימוש העצמי. באווירה שכוזו אלוהים אינו ממלא מקום מרכזי בחיי האדם, אף אם הלה מקיים את מצוות הדת. במילים אחרות, תודעתו של האדם המודרני – ואדם זה יכול להיות גם אדם דתי – היא חילונית.¹⁰

האם חלף אלוהים מן העולם וכל שנותר לנו הן "תודעה דתית" או "חוויה דתית", המתגלות מהר מאוד כחילוניות בשורשן? אם תרגום מסורתי-מודרני מקבל את "מותו של אלוהים", מה עוד נותר מאופייה הרוחני של המסורת? ומצד אחר, אם תרגום זה עדיין מחזיק באמונת אלוהים חיים, כיצד אפשר לכנותו "מודרני"?

יש הטוענים, בעקבות קושיות אלו, כי אין מנוס לאדם הדתי מהכרות מלחמה על המודרנה ומבחירה בפונדמנטליזם. ברם, מבט מעמיק מגלה כי הכרזה זו עצמה עתידה להתגלות במהרה כתופעה מודרנית. גם המשיב בשלילה לשאלות המודרנה, עדיין משיב לשאלותיה ומאבד את תמימות האמונה. גם תשובה שלילית מעידה על השאלות הטורדות את מנוחתו של המשיב, ופעמים רבות דווקא בה מתגלה הפנמה עמוקה של הנחות העומק שעמדו ביסוד השאלות. תגובותיהן הדיכוטומיות והמושגיות של עמדות מסורתניות (או פונדמנטליסטיות) מדגימות היטב עניין זה.¹¹

האם תיתכן בכלל דרך טבירה לתרגום המסורת לשפה מודרנית? זו, למעשה, הייתה השאלה הראשונית שלי במחקר שקדם לספר זה. השאלה שהפניתי כלפי הגותו של השל הייתה פשוטה: מהי דרכו של הוגה זה להסביר מושגי יסוד מסורתיים בשפה מודרנית? כיצד אפשר לאפיין את התרגום המסורתי-מודרני של אברהם יהושע השל? האם בהגותו ימצא פתרון לבעיה?

כאמור, ביקשתי לבחון את הגותו של השל על פי כלים בדוקים שכבר יושמו במחקרים מן הסוג הזה, אך להפתעתי הרבה, השל סירב להשיב לשאלת המחקר שלי. ככל שהתקדם מחקרי גיליתי כי הגותו של השל דוחה את הנחות המוצא היסודיות ביותר שעליהן מתבססת שאלה זו. שוב ושוב ניסיתי להכיל את הגותו בכלי זה, ושוב ושוב נעניתי בשלילה. ככל שניסיתי לקטלג את הגותו ולמקם אותה בתוך עולם המחשבה הדתי-מודרני, כך חשתי את התנגדותו העזה של השל. השל קם למולי, סירב להיענות לי ולהשיב תשובה

לשאלותיי, וטען בתוקף כי אם מבקש אני ללמוד את הגותו, עליי להקשיב לשאלות אחרות. ואכן, כך, לאטילאט, הלכה ונגלתה לי האלטרנטיבה העמוקה הטמונה בהגותו של השל למכלול חייו של בן־זמננו, החילוני והדתי, המודרני והמסורתי.

מהו פשרה של תופעה זו? האם התרחק השל מכל מגע עם המודרנה? האם התנגדותו לשאלה זו נובעת מכך שהגותו היא הגות מסורתית נאיבית? לא ולא. מעצם סקירת תולדות חייו וכבר מבחינה ראשונית של הגותו מתברר כי התשובה לשאלות הללו היא שלילית.

ואכן, מכיוון שהשל הוא אדם אשר אישיותו מעורבת כל כולה בהגותו, הביוגרפיה שלו עשויה להיות מקור להבנת הגותו. אפתח אפוא בסקירת חייו של השל, מתוך התמקדות ברגעי המפתח של חייו, שבהם התגבשה גישתו השלמה והייחודית באשר ליחס למסורת ולמודרנה.¹²

מי הוא אברהם יהושע השל?

אברהם יהושע השל נולד בוורשה בכ"ה בטבת תרס"ז (11.1.1907) ונפטר מן העולם בניו יורק שבוע לפני יום הולדתו השישים ושישה (על פי התאריך העברי), בשבת פרשת "ויחי", י"ח בטבת תשל"ג (23.12.1972). השל נולד למשפחה חסידיית אותנטית ומיוחסת¹³ ונקרא על שם "סבו", רבי אברהם יהושע השל מאפטא, ה'אוהב ישראל' (כדרכם של חסידים נהג השל לכנות את ה'אוהב ישראל' סבו, אף שהיה סבא רבא של סבו). לא היה זה ייחוס בעלמא. מאז הופיעה החסידות הנהיגו אבותיו חצרות חסידים, בן אחר בן, ואף השל נועד מילדותו להיות אדמו"ר.

הוריו של השל, משה מרדכי השל ורבקה רייזל פרלוב, נישאו בנובומינסק והיו סמוכים כעשר שנים על שולחן סבו, רבי יעקב פרלוב, ראש הישיבה החסידיית במקום. לאחר מות סבו עברו הוריו של השל לוורשה. לא היה זה מעבר של מה בכך. רבי משה מרדכי נשלח בעצת אביו הרוחני,¹⁴ רבי דוד משה מטשורטקוב (בנו החמישי של ר' ישראל מרוז'ין), להקים בוורשה חצר של חסידות רוז'ין. אף שבוורשה נדירה הייתה נוכחותה של חסידות רוז'ין, המשיך אביו במסורת זו, ההולכת בדרכו של הבעל־שם־טוב. מסורת רוז'ין אצילה היא וייחודית, רוויה שתיקה ונוכחות אלוהית, מלאה אכפתיות לעני ולרש, וקורנת אהבה ומשפחתיות.¹⁵

האוירה החסידית שבה חי בצעירותו ליוותה את השל כל ימיו. וכך כתב פעם:

בילדותי ובנעוריי נפלה בחלקי הזכות לברכות מרובות. חייתי בנוכחות מספר ניכר של אנשים יוצאי דופן ומעוררי יראת קודש¹⁶ [אנשים שהאכפתיות שלהם נתונה לבעיות פנימיות החיים, לרוחניות וליושרה. אנשים שגילו רחמים עמוקים והבנה עמוקה לאנשים אחרים]. וממש כמו שחייתי כילד בנוכחותם, נוכחותם המשיכה לחיות בתוכי כמבוגר.¹⁷

כבן־זקונים מחונן זכה השל למורה פרטי מגיל שלוש, ומגיל צעיר הוכר כעילוי. ברם, ילדותו נקטעה מוקדם. בטרם מלאו לו שמונה שנים פרצה מלחמת העולם הראשונה והביאה עמה חורבן, רעב ומוות. בימי הכיבוש הגרמני הפילה מגפת טיפוס חללים רבים בוורשה, וביניהם גם רבי משה מרדכי השל. שישה שבועות לפני יום הולדתו העשירי התייתם השל מאביו ועבר לחסותו הרוחנית של דודו, רבי אלתר פרלוב, הרבי מנובומינסק (שנמלט לוורשה באימת המלחמה).

יתמות כשהיא לעצמה קשה היא, אך היות נתון להשפעות רוחניות קוטביות יוצר מטבעו מתח רוחני ומורכבות נפשית. בהיותו חברו הקרוב של האדמו"ר מגור, ביקש דודו של השל לחשוף אותו לגישה חסידית שונה לחלוטין, ומינה לו מלמד קוצקאי. התובענות לאותנטיות ולאמת תפסה את מקומן של האהבה והאכפתיות והעלתה בהשל שאלות זהות עמוקות.¹⁸ כך תיאר זאת בהקדמה לספרו האחרון, שהוקדש לרבי מקוצק ונמסר לדפוס שלושה שבועות לפני מותו:

מדוע אני מוכרח לכתוב ספר זה? – נולדתי בעיר ורשה... אך עריסתי עמדה במז'יבוז'... היכן שהבעלי־שם־טוב... חי במשך עשרים שנות חייו האחרונות. זהו המקום שממנו בא אבי, ואליו המשיך להתייחס כביתו... מוקדם משפע של מסורות וסיפורים, הרגשתי באמת ובתמים בבית במז'יבוז'... בן תשע הייתי, כאשר נוכחותו של רבי מנחם מנדל מקוצק... נכנסה לחיי. מני אז, הוא נותר עבורי בן־לוויה מתמיד ואתגר שאינו חדל.

שנים לאחר מכן הכרתי בכך, שבהיותי מודרך הן על ידי הבעש"ט והן על ידי הקוצקר, הרשיתי לשני כוחות לנהל מאבק בתוכי... באופן מורד ביותר,

גיליתי כי נשמתי מרגישה בבית עם הבעש"ט, אך מונעת על ידי הקוצקר. האם היה זה טוב לחיות עם לב אדם הנקרע בין שמחת מז'יבוו' לחרדת קוצק? לחיות הן ביראה והן בבלבול, הן בחום והן באימה, במצפון מלא חמלה ובעיניים מופנות לאשוויץ, נע ונד בין שבח והלל לחיל ורעדה?... לא הייתה לי ברירה: לבי היה במז'יבוו', שכלי היה בקוצק.¹⁹

אף שרוחו סערה המשיך הנער השל במסלול הכשרתו כאדמו"ר, וטרם מלאו לו שש־עשרה שנים הוסמך כרב על ידי רבי מנחם זמבא (לימים ממנהיגיו הרוחניים של גטו ורשה). באותה העת ביקש דודו לשדך את השל לבתו (כמקובל אצל חסידים), אך השל התנגד לכך, ובתמיכתה של אמו בוטל השידוך.

רבקה רייזל חשה כי בנה צעיר מדיי לנישואין וכי סערה מתחוללת בקרבו. בצר לה פנתה לעזרה והזמינה לביתה פסיכותרפיסט לבחון את בנה. פישל שניאורסון, חסיד חב"ד, בוגר אוניברסיטת ברלין ולימים סופר מחונן, שוחח עם השל פעמים אחדות ועמד על המצוקה הרוחנית שבה היה שרוי.²⁰ לדעתו, השל זקוק היה לפתיחות רוחנית שתסייע לו להכיל את מורכבותו החסידית. בעצתו, כנראה, הסכימה אמו של השל לאפשר לבנה לפתוח במסעו לברלין, בירת ההשכלה המודרנית.²¹

בן שש־עשרה היה השל כאשר נפתח לעולמה של ההשכלה ושקע בספריה. בן שבע־עשרה היה כאשר החל לפרסם את שיריו הראשונים. מ' רביץ, עורך עלון השירה שבו פרסם השל את שיריו, תיאר בזיכרונותיו את כניסתו של השל לעולם החול:

מישהו נכנס לחדר והביט בי. לא התייחסתי אליו. חמש דקות חלפו. עדיין מישהו בחדר. נשאתי את עיני ולרגע נרתעתי. בפינת החדר על יד הדלת הירוקה עמד עלם צעיר גבוה ורזה, בלבוש חסידי ורשאי... הצעיר ידע שאני מכין שנתון לספרות – הוא הביא עמו כמה "שירים".²²

הצעיר לבוש השחורים הגיש לאיש הבוהמה צרור שירים קיומיים בידיש, ובהם אף שירי אהבה. האם בשירה מצא השל מרגוע? לא. השל לא הסתפק בשירה ובלמידה אוטודידקטית וביקש לרכוש השכלה אקדמית. כדי להגיע לאוניברסיטה היה עליו ללמוד קודם לכן בגימנסיה מוכרת ולקבל 'תעודת בגרות'. המשפחה התנגדה לעצם המחשבה על הגימנסיה, אך הבינה כי השל,

כרבים מבני־דודיו ובני־דורו,²³ עומד לנטוש את הגטו, ועדיף שיעשה זאת בברכתה ובתמיכתה הכלכלית.

השל היה בן שמונה־עשרה כאשר עלה על הרכבת לוילנה, מרכז ההשכלה היהודי, וצעד את צעדי הראשונים בשערי הגימנסיה הריאלית היהודית־חילונית. הוא היה מגולח, ללא פאותיו החסידיות, לבוש כצעיר אירופי, ושומר מצוות בדרכו שלו.

בצד לימודיו הפורמליים הצטרף השל בוילנה לקבוצת משוררים צעירים, חילוניים רובם ככולם, והמשיך לפרסם משיריו. יום אחד אזר עוז וביקש את חוות דעתו של המורה לספרות, משה קולבאק, שהיה משורר מוכר. "לעולם לא תהיה משורר גדול, אך עתיד אתה להיות פילוסוף מצוינ", חרץ המורה את דינו. ואכן, לאחר שנתיים של לימודים אינטנסיביים ועמידה בבחינות, נרשם השל בגיל עשרים ללימודי פילוסופיה באוניברסיטת ברלין.²⁴

אף ששהה עתה במרכז ההשכלה המערבית, שמר השל על זיקתו ליהדות והמשיך לשמור מצוות בדרכו. דומה כי טרם מצא את מקומו על הציר המסורתי־מודרני. בד בבד עם לימודי הפילוסופיה ביקש ללמוד גם יהדות, אך העדיף את בית המדרש הליברלי על פני האורתודוקסי, שכן בו שלטו ה'מתנגדים'.²⁵ בה בעת המשיך השל להתפלל בשטיבל המקומי של חסידות בויאן (ענף של רו'ין), נע ונד בין העולמות.

אלו היו שנים של מבוכה רוחנית ומאבקים פנימיים, ומתוכם הלכה והופיעה הגותו של השל. כחמש־עשרה שנים לאחר מכן התייחס השל לתופעת עזיבת המסורת במילים שאולי כוונו גם כלפי עצמו:

במבוכה הרוחנית שבמאה השנים האחרונות העלימו רבים מאתנו את עיניהם מן היופי־לאי־ערך שהיה חופף על ביתנו הישן והדל. גורנו גזירה שווה בין אבותינו וזקנינו, מלמדינו ורבנינו, ובין אינטלקטואלים רוסים או גרמנים. דיברנו דברים בשם המאה העשרים. מדדנו את ברדיצ'ב [משפחת אמן] כנגד פריז, את גור [תלמידי קוצק] כנגד היידלברג. אורות הכרך הכו אותנו בסנוורים עד שאבדה לנו לפעמים הראייה הפנימית. החזונות המזהירים שזרחו במשך דורות מתוך הנרות הזעירים, כבו גם כבו בעיני רבים מאתנו.²⁶

במקום אחר, נדיר בהגותו, התוודה השל על ימיו בברלין. דבריו נוגעים ללב ומעידים על בדידות חריפה, על התלבטויות זהות עמוקות ועל שייכותו התרבותית של השל באותם ימים:

באותם חודשים בברלין עברתי רגעים של מרה שחורה. חשתי בדידות גדולה עם בעיותי וחרדותי. הלכתי לבדי בערבים ברחובותיה הנהדרים של ברלין. התפעלתי מן הסולידידות של הארכיטקטורה שלה, מן הדחף הכובש והעוצמה של הציביליזציה הדינמית. היו שם קונצרטנים, הצגות תיאטרון והרצאות של חוקרים מפורסמים על אודות התיאוריות והתגליות החדשות ביותר, והרהרתי בלבי אם ללכת לראות את מחזהו החדש של מקס ריינהרט או ללכת לשמוע הרצאה על אודות תורת היחסות.²⁷

האם איבד השל את אמונתו, את קהילתו ואת זהותו? הוא ממשיך ומספר:

לפתע פתאום הבחנתי כי השמש שקעה, הערב ירד.

מאימתי קורין את שמע בערבית?

שכחתי את אלוהים – שכחתי את מעמד הר סיני – שכחתי כי השקיעה אמורה להעסיק אותי – שמשימתי היא "לתקן עולם במלכות שדי".

אז החילותי לומר את מילותיה של תפילת ערבית:

ברוך אתה ה', אלוהינו מלך העולם,

אשר בדברו מעריב ערבים...²⁸

ערב אחד בברלין, על סף אבדנו הרוחני, לאחר שנים של התערערות מתמשכת ושכחת אלוהים, נזכר לפתע השל בשליחותו החסידית לתקן עולם במלכות שדי. לא הייתה זו הארה חולפת. ההתרחשות המכוננת של תשובה לפני ה' האירה להשל באור חדש את המתח הרוחני שבו היה שרוי:

הגעתי עם רעב גדול לאוניברסיטת ברלין ללמוד פילוסופיה... נחשפתי לדיסציפלינה קפדנית של חקירה בלתי פוסקת וביקורת עצמית... אולם, למרות העוצמה האינטלקטואלית והפנות להן זכיתי להיות עד, נעשיתי מודע באופן קיצוני לפער המפריד בין השקפותיי ובין אלו שהוחזקו באוניברסיטה. הגעתי בתחושה של חרדה: כיצד אוכל באופן רציונלי למצוא דרך שבה שוכנת המשמעות המוחלטת... לשם מה אני כאן בכלל, ומהי מטרת? לא ידעתי אפילו כיצד לבטא את שלבי ביקש. אולם, בעיני מורי הייתה זו שאלה שאינה ראויה לניתוח פילוסופי.

הכרתי בכך שמוריי היו שבויים בדרך חשיבה יונית-גרמנית. הם היו כבולים בקטגוריות שהניחו בעומקן הנחות מטפיזיות מסוימות, אשר לעולם לא ניתן להוכיחן. השאלה שהניעה אותי לא יכלה אפילו לזכות לביטוי הולם בקטגוריות החשיבה שלהם... לידם הייתה הדת רגש. עבורי כללה הדת את תובנות התורה, שהן ראייה של האדם מנקודת מבטו של אלוהים. מוריי דיברו על אלוהים מנקודת מבטו של האדם... הם העניקו לו את המעמד של "אפשרות לוגית". אך הטענה שאלוהים קיים נחשבה לפשע נגד תורת ההכרה.²⁹

התובנה החדשה שהתבהרה להשל שבה להתבטא בשיריו.³⁰ במקביל ללימודי המשיך השל וכתב שירה דתית חריפה, ובה רווח דיבור ישיר עם אלוהים (לעתים כשירת מחאה). באותם ימים אור השל עוז ושלח חמישה משיריו לצוקונפט, ירחון ספרות היידיש הבינלאומי שיצא בניו יורק. עורך הירחון בישר להשל ששיריו זכו להערכה ויפורסמו בירחון, ושאל אותו אם הושפע בכתיבתו מריינר מריה רילקה, המשורר הגרמני הנודע שכתב גם שירה דתית נועזת. תשובתו של השל מעידה על השינוי שחל בו:

לא הייתי חייב ללמוד ב'חידר' של רילקה כדי להכיר בכך שיש אלוהים בעולם. היו לי מורים אחרים, דרכים אחרות ודימויים אחרים...³¹

האם עמד אפוא השל לנטוש את העולם המודרני ולשוב לחצר אבותיו? לא. אמנם כהמשך לתובנה שהתבהרה לו, בחר השל (בן עשרים וחמש) להגיש עבודת דוקטור בנושא הנבואה. אולם כמתודה לכתיבת העבודה הוא בחר בגישה הפנומנולוגית, גישה מודרנית שפרחה באוניברסיטאות גרמניה לאחר מלחמת העולם הראשונה (וכן קיבל בעבודה כמה ממסקנות ביקורת המקרא). האם עתה נוכל למקם את השל על הציר המסורתי-מודרני? נראה שאין כאן תשובה פשוטה. אף שהוא נוקט מתודה מודרנית, השל רואה את הנבואה התנ"כית כאבן פינה לפילוסופיה אלטרנטיבית:

מה דחף אותי לחקור את הנביאים? באווירה האקדמית שבה ביליתי את שנות לימודיי, הפילוסופיה נהייתה מכודדת, מתקיימת על עצמה, מכורה לתאוותיה... מעודדת את לומדיה לחשדנות במקום לאהבת-הכמה [פילוסופיה]. התשובות שהוצעו מנותקות היו מן הבעיות... אדישות לסיטואציה

שבה טוב ורע נעשו לא־ליוונטיים, שבה הלך האדם ואיבד את רגישותו לקסטטרופה ומוכן היה יותר ויותר להשעיית עקרון האמת...

ההכרה שהמטבעות המתאימים אינם ניתנים להשגה במסגרת השימוש המקובל – היא שדחפה אותי לחקור את מחשבת הנביאים. כל תודעה פועלת מתוך הנחות עומק...³² לנוכח הכשל הטרגי של התודעה המודרנית, חסרת היכולת למנוע את חורבנה שלה, התבהר לי כי הבעיה הפילוסופית המשמעותית ביותר של המאה העשרים היא מציאת מערכת חדשה של הנחות עומק או הנחות יסוד, גילוי דרך אחרת של חשיבה.³³

האם הצליח השל להציע את הנבואה התנ"כית כפילוסופיה העולה מתודעה אלטרנטיבית לתודעה המודרנית? האם תודעה זו מסורתית היא, או שמא היא חלופה לגישה המסורתית המקובלת? שאלות אלו (שבהן אדון בגוף הספר) שבות ומעלות תהייה באשר למיקומו של השל על הציר המסורתי-מודרני.

לאחר סיום עבודת הדוקטור חש השל כי הוא נתבע למלא שליחות אקטואלית: עידוד תחייתה של התודעה היהודית שהתרחשה בגרמניה לאחר עליית הנאצים לשלטון. דחייתם של יהודי גרמניה מן החברה הכללית עוררה אותם למצוא פשר ליהדות שנכפתה עליהם. השל מצא אפוא עבודה תחילה בכתיבה (ששיאה היה חיבור הספר הרמב"ם – ביוגרפיה), ולאחר מכן כמורה בבית המדרש בראשות מרטין בובר בפרנקפורט־דמיין.³⁴ מפאת רדיפות הנאצים נאלץ בובר לוותר על משרתו, והוא מינה את השל בן השלושים ליורשו. שנות עבודתו של השל בגרמניה נקטעו בעודן באֶבן. לילה אחד, באוקטובר 1938, נכנסו לדירתו שני סוכני גסטפו, עצרו אותו וגירשו אותו, יחד עם אלפי יהודים בעלי אזרחות פולנית, בחזרה לפולין.

השל זועזע מהגירוש, אך לא הופתע מאלימות הנאצים. כבר מאמצע שנות השלושים ניסה בדרכים שונות להימלט מאירופה. ואכן שישה שבועות לפני פרוץ מלחמת העולם השנייה זכה השל בוויזה שהצילה את חייו. יוליאן מורגנשטרן, נשיא היברו יוניון קולג' הרפורמי בסינסינטי, השיג ממחלקת המדינה האמריקנית חמש ויזות להצלת אנשי רוח יהודים מרחבי אירופה. אחת הסיבות שהשל נבחר וניצל הייתה שעדיין היה רווק ולכן לא היה צפוי שיהיה לנטל על כלכלת ארצות־הברית.

אחרי שהות קצרה בלונדון הגיע אפוא השל לארצות־הברית (מרס 1940), וכך נמלט מהשוואה שעמדה לבוא על העם היהודי ובכלל זה על בני־משפחתו.

אמו ושלוש מאחיותיו נרצחו בשואה, רבים רבים מחבריו ומכריו נשרפו במשרפות, ודומה כי עולמו התרבותי, הדתי והמודרני כאחד נשרף אף הוא באושוויץ.

בהרצאה שנשא בפני הסמינר התיאולוגי הפרוטסטנטי בניו יורק (כחלק משיח בין־דתי עמוק שבו היה מעורב),³⁵ פתח השל בדברים נוקבים על משמעותה הקשה של השואה מבחינה דתית:

אני דובר אליכם כאיש שיכול היה לעזוב את ורשה... אני אוד מוצל מאש, שבה עמי נשרף למוות. אני אוד מוצל מאש מִנְפֶחַ השטן שעליו מיליונים של חיי אנוש הושמדו למען תהילת רוע חשובה יותר, ועליו כה רבות עוד אופל: צלם אלוהים של בני־אנוש כה רבים, אמונתם של אנשים רבים באלוהי המשפט והרחמים, ורוב רובם של סוד ההתקשרות לתנ"ך ושל עוצמתה, שטופחו בלב בני אדם ויקרים היו ללבם זה קרוב לאלפיים שנה.

אני דובר אליכם כאיש שפעמים רבות חושש ונחרד נוראות שמא אלוהים הסב את פניו מאתנו בשאט נפש, ואף שלל מאתנו את הכוח להבין את דברו...³⁶

השל אינו מכחיש אפוא את משמעותה הנוקבת של השואה מבחינה דתית, אך בה בעת ממשיך לקרוא בשם ה', אל חי וקיים, אכפתי ומלא רחמים:

הנני, באמת ובתמים, אדם הנתון בחרדה. איני יכול לשכוח את שראיתי ועברתי בחיי. אושוויץ והירושימה לעולם אינן משות מתודעת. דבר לא יוכל עוד להיות כשהיה... אינני פסימיסט, מפני שאני מאמין כי אלוהים אוהב אותנו...³⁷

במקום אחר הסביר כי הוא "אופטימיסט בניגוד למיטב השיפוט הרציונלי שלי".³⁸

באותן שנים בארצות־הברית פגש אברהם יהושע השל את אשתו לעתיד סילביה שטראוס, פסנתרנית מחוננת, ונשא אותה לאישה ימים אחדים לפני יום הולדתו הארבעים (דצמבר 1946). בתם סוזנה מתארת את בית הוריה במילים חמות במיוחד.

דומה כי עם נישואיו נותב המתח הרוחני החריף, שהמשיך וליווה את השל כל חייו, לכוח יוצר. בתקופה זו ראו אור ספריו הפילוסופיים

הגדולים – האדם אינו לבדו ואלוהים מבקש את האדם (המוקדש לסילביה). בספרים אלו הגיעה הגותו הבשלה של השל לכלל ניסוח רגיש ומדויק וזכתה להשפעה עצומה בארצות־הברית, הן על יהודים (בייחוד בספרון השבת) והן על נוצרים.

האם הגיע השל סוף־סוף אל המנוחה ואל הנחלה? דומה כי עתה בא המתח הרוחני לידי ביטוי בכאב בדידותו החברתית של השל. בשנותיו הראשונות בארצות־הברית הרצה השל בבית המדרש הרפורמי שהציל את חייו, ולא מצא בו את מקומו. בתפילת הציבור השתתף באופן פסיבי בלבד; הוא התפלל ביחידות בחדרו ושם היה מתעטף בטלית ומניח תפילין. גם את סעודותיו סעד פעמים רבות לבדו, שכן הקפיטריה במקום לא הייתה כשרה.

עם נישואיו, לאחר חמש שנים בסינסינטי, החל השל ללמד בבית המדרש הקונסרבטיבי בניו יורק. ברם, אף שלימד ב־JTS עד יום מותו, גם שם לא מצא את מקומו. חוקרי בית המדרש המחמירים סלדו מהגותו הפיוטית של השל וממעורבותו החברתית העמוקה, והוא מצדו התנגד לקלות הפסיקה הקונסרבטיבית ולנימוקיה, למשל, להיתר נסיעה בשבת לבית הכנסת.³⁹ מאידך גיסא, גם בין אורתודוקסים לא הרגיש השל בבית, ותמך, למשל, בשינויי הלכה בנושא מעמד האישה.⁴⁰ באופן כללי, נראה כי סלד מכל תיוג מגזרי וכדרכם של הִיקִים, לא הקפיד על חבישת כיפה אלא בהקשר דתי. בדידותו החברתית ודרכו שלו לקיום מצוות באו לידי ביטוי במובהק במנהגו של השל להתפלל יחידי בביתו בליל שבת.⁴¹ היו זמנים שבהם התפלל במניין הנפרד של JTS, ובזמנים אחרים התפלל בשטיבל של גור במנהטן, אך לשיאו הרוחני של השבוע לא מצא מניין לרוחו.

בשנות החמישים חיפש השל את מקומו גם בישראל וביקש לעלות לארץ. האם כאן יכול היה למצוא את מקומו ואת שליחותו? עקב התערבותו האישית של פרופ' גרשם שלום סירבו כל האוניברסיטאות בארץ להעניק להשל משרה אקדמית, והשל נותר בארצות־הברית.⁴² האם זלזל שלום בהשל? אם כן, מה אכפת היה לו שינסה את מזלו בממסד האקדמי הישראלי? ושמה ראה בהשל יריב שיש לחשוש ממנו ולהילחם בו? בין כך ובין כך נראה שאף עניין זה מעורר תהייה על אודות היחס בין השל ובין עולם המחקר המודרני.

מבחינת יחסו של השל למודרנה מעניינות במיוחד שנות השישים. בשנים אלו הוא התגייס למאבקים חברתיים ופוליטיים בארצות־הברית ונהג בה כבן־בית. השל נעשה אחד ממנהיגי המאבק לזכויות השחורים בארצות־הברית ופיתח ידידות עמוקה עם מרטין לותר קינג. קרבתו האישית למנהיג המאבק

הלא־אלים למען זכויות השחורים היא מן המפורסמות, אך לא הכל יודעים כי לולא נרצח קינג, היה מסב כמה ימים לאחר מכן לשולחן ליל הסדר בבית משפחת השל.

השל ראה במעורבותו החברתית יישום מובהק של הגותו; האכפתיות של אלוהים כלפי האדם תובעת יחס דומה מאדם לאדם. לאחר שחזר לביתו מהצעדה המפורסמת בסלמה, שבה צעד בשורה הראשונה עם מנהיגי השחורים תוך סיכון חייו, סיפר השל למשפחתו כי חש ש"רגליו התפללו". כך נהג גם בהתנגדותו העזה למלחמת וייטנאם. במאמרו "הסיבות למעורבותי בתנועת השלום" מסביר השל את איחוד מניעיו הדתיים והחברתיים:

במשך שנים רבות נהגתי על פי ההכרה שנועדתי לשרת בממלכת הפרטיות, להיות אכפתי ביחס לסוגיות המוחלטות... בדידות הייתה למשא ולברכה כאחד, ומעל לכל אמצעי חיוני להשגת סוג של שקט, שבו ניתן להתייצב נוכח מבוכות ללא פחד... האירוע השלישי ששינה את גישתי היה הלימוד שלי את נביאי ישראל... ככל שהעמקתי לשקוע במחשבתם של הנביאים, התבהר לי המסר שעלה מחיי הנביאים בעוצמה רבה יותר: מבחינה מוסרית, אין גבול לאכפתיות שאדם מוכרח להרגיש כלפי סבלו של בן־אנוש.⁴³

דומה הדבר כי בשנים אלו מצא השל סוף־סוף מקום אחד לרוחו הסוערת. בני־ייקסטיו רבים, יהודים ולא־יהודים, ראו בו את מורם הרוחני. כך, למשל, מוליך אדיר כהן את גיבורי ספרו, צעירים יהודים בשנות השישים בארצות־הברית, למפגש עם השל:

משה... יוצא עם קבוצת סטודנטים יהודים באוניברסיטת ניו יורק לפגישת צהריים של אנשי "החבורה" הניו יורקית עם אברהם יהושע השל... שעה קלה קודם לכן... שותפים היו לפגישה עם ההיפסטרס המעשנים... כותבים את פואמת החיים בגופותיהם ובמוחותיהם ההווים; מבקשים לברוא מחדש את הפסוק האנושי, כשהם חסרי מילים, מנודים, מפזרים זרעים שלא יצמיחו חיים על מזרונים קשים ומוכתמים ומפללים להשמיע מילה אנושית אמיתית... לעומתם זועקים משה ותלמידיו למגע, למפגש אנושי, לשמיעת הקול הדובר, להתחדשות הדרישה עם העולם, עם אלוהים, עם עצמם.

הלכו לראות אם ימצאו פתח לכך אצל אברהם יהושע השל. הלכתי עמהם. נביא קדמון, שחום פנים, לבן מחלפות וזקן מכסיף, עיניים שלוות ונוסכות רוגע וחום ודיבור חרישי וענוג קידם את פנינו. הוא ישב מוקף בחבורה קטנה של צעירים וצעירות... דיבר בקולו הקטיפתי, המתלחן חרישית, על דברי אגדה... ומכאן עבר לעיקרי תורתו, המחממת את הלב, כי "האדם איננו לבדו" וכל מה שעלינו לעשות הוא להיענות לקריאת "אִיָּקָה?" של האלוהים המופנית אליו ולחדש את הדרישה עם הבורא...⁴⁴

קולו של השל אולי היה "קטיפתי", אבל נשמתו זעקה. כמי שחי בגרמניה עם עליית הנאצים לשלטון, האמין השל כי "בחברה חופשית, אנשים מסוימים אשמים, אך הכל אחראים".⁴⁵ בתו סוזנה מספרת כי בתקופה זו נדדה שנתו מייסורי רוחו:

הייסורים שחש אבי במהלך מלחמת וייטנאם מנעו ממנו שלוה; פעמים רבות מצאתי אותו באמצע הלילה, ואין הוא יכול להירדם. המתח התעצם והחמיר באביב 1967, כאשר מדינות ערב העוינות איימו על ישראל...⁴⁶

באותה העת אחזו בהשל, כמו ברבים מיהודי ארצות-הברית, חרדות הימים שלפני מלחמת ששת הימים. לאחר שוך הקרבות שב וביקר בארץ וזכה להתנסות רוחנית עמוקה בעמדו לפני הכותל המערבי. בשנים הבאות עבר השל כמה אירועי לב, והאחרון שבהם הכריעו. האם היה זה המתח הרוחני שהלם בלבו? אלי ויזל, ידידו של השל, מספר על שאירע ביניהם ביומו האחרון:

בוקר אחד שנים לפני כן טלפן אלי השל. הוא ביקש לראות אותי בדיחות. קפצתי למונית וחשתי לסמינר. השל פתח את דלתו ובלי לומר מילה, השעין את ראשו על כתפי והתייפח כילד. רק לעתים נדירות ראיתי בוגר בוכה כך. בעודי עומד בפתח, ראיתי כי שולחנו הנתון כרגיל באי-סדר היה מסודר למופת. נפרדנו בלי להחליף מילה. השל מת למחרת.⁴⁷

השל נקבר בניו יורק. בעזרת משפחתו החסידית ניסחו אשתו ובתו את הכתובת שעל מצבתו. רבות עבר השל בחייו, רגעי מבוכה ורגעי ברכה, זמני

אפלה וזמני אורה, אך דומה כי כשם שבא לעולם כחסיד כך נפטר מן העולם
בחסידותו:

פ"נ אברהם יהושע השל
בן כ"ק אדמו"ר
הר"ד ר' משה מרדכי ורייזל השל
נכד הרה"ק בעל אוהב ישראל
והרה"ק מרו"ן
הרה"ק מבארדיטשוב
ולמעלה בקודש המגיד הגדול
ממזריטש
שבק חיים לכל חי
י"ח טבת תשל"ג
תנצב"ה

השל השיב את נשמתו לבוראו, והעולם נותר יתום מאחד ממנהיגיו
הרוחניים המיוחדים ביותר. האם גזירה על המת שישתכח מן הלב? בעבודתי
חשתי כיצד הגותו הייחודית של השל קורנת מנוכחותו; בדברים שלהלן
אבקש להראות שהיא רלוונטית מאי פעם.

ייחודיות גישתו של השל

ואכן, כמהלך חייו, אף הגותו של השל מתנגדת לכל קטלוג. בכותרת
פרק ו – שיוקדש להצגה תמציתית של גישתו לתרגום המסורת – ביקשתי
לבטא ייחודיות זו באמצעות הניסוח "תרגום המסורת כמענה ותשובה לשאלתו
של אלוהים", הכולל שני מרכיבים מפתיעים. לדידו של בן-זמננו, עצם
הזכרת שם אלוהים, קל וחומר תיאורו כשואל, מעוררים תמיהה, אך ההפתעה
עולה כבר מן הניסוח "מענה ותשובה לשאלה".

בשנים האחרונות הולכת ומתגברת אמנם ההכרה בחשיבות השיח, בכוחו
של הדיבור ובכוחה של ההקשבה, אולם מבט עומק מגלה כי העולם שבו
אנו חיים וחושבים, והשפה התרבותית שבה אנו מדברים, לקויים מבחינה
דיאלוגית.

בעולם המודרני האדם אינו נענה לשאלת האָהר; אפשר שהוא פותר שאלות, אך הוא הסובייקט, האני החושב, ואין בלתו. כאמור בראשית המבוא, האדם המודרני מולך לבדו בעולם ואין שואל על מלכותו. למעשה, בנקודה זו מביא העידן המודרני לשיאו תהליך ארוך שראשיתו בפילוסופיה היוונית. מאז ומקדם חילקה החשיבה המערבית את העולם לפי החלוקה הקטגוריאלית סובייקט-אובייקט, כלומר "אני" המתייחס ל"דבר". סוקרטס לימד את האדם לשאול כסובייקט; קאנט הוסיף ולימד אותו שאין לו אלא שאלותיו ותשובותיו.

בן־זמננו, אם כן, אינו יודע "מענה" מה הוא. לסובייקט החושב אין אלא "תופעות", לאדם הקיומי אין אלא חוויותיו, ולקורא הטקסט אין אלא פרשנותו. אמנם בעולמנו הפוסט־מודרני קיים "אחר", אך לכל אחר עולם משלו, אמת משלו ושפה מקרית משלו. אף האדם הפוסט־מודרני – הלכוד בסובייקטיביות, בהוויה או באִין, בשפה ובנראטיב – אינו נענה לשאלה. כיצד ייתכן אפוא "מענה לשאלה", קל וחומר "תשובה"?

הופעתו של "אלוהים" בניסוח מחדדת עוד יותר את ייחוד גישתו של השל. אלוהים שואל! הלוא ניטשה כבר השתתף בהלוויה שלו, וראה כיצד נסתם עליו הגולל. האם התרחשה תחיית המתים ואנו לא שמענו? אף המאמין הדתי יודע שאנו חיים בתקופה של הסתר פנים. בייחוד מאז השואה חשים הרבה יהודים מאמינים כי אלוהים שותק שתיקה רועמת. למעשה, כבר מאז עליית ההשכלה הפנים הלמדן הדתי־מודרני את מבנה החשיבה סובייקט־אובייקט ללימוד התורה שלו (גברא־חפצא), וממילא אף הוא שותף לתמיהה המתוארת של האדם המודרני.⁴⁸ המשכיל הדתי תמה אף הוא על ייחוס דינמיות לאלוהים: האין זו הגשמה לתאר את אלוהים כשואל? ואכן, נראה כי נקודה זו היא שעוררה את המתו של ישעיהו ליבוביץ'. כך כתב לפנחס פלאי בתשובה לרעיון לצרף אותו לוועד להוצאת כתבי השל:⁴⁹

לא אוכל להיענות להזמנתך להצטרף לוועד להוצאת כתבי השל. אין אני רוצה לתת את ידי לעשיית נפשות לתורה שטחית וקלוקלת, מותאמת לטעמה של הדתיות הכרוכה־סנטימנטלית־אנתרופוצנטרית הרווחת באמריקה בחוגים מסוימים של גויים שאבדה להם הנצרות ושל יהודים הרוצים ב"יהדות" ללא תורה ומצוות... השל כתב בנעוריו ספר בעל משמעות רבה... אולם משעה שעבר לאמריקה נתקלקל על ידי ההסתגלות

לרוח הדתיות המזויפת השוררת שם בין משכילים יהודים וגויים כאחד. חבל על זקנתו שלא קיימה מה שהיה בו בילדותו.⁵⁰

שלא כהרגלו, בגישתו להגותו של השל לא חרג ליבוביץ' מן המקובל. רבים רבים התקשו לראות בה פילוסופיה רצינית.⁵¹ היא נגעה בלבכם של רבבות, אך האינטלקט המודרני נטה לקטלג אותה כ"הגות פיוטית" ותו לא. עשרות חוקרים עסקו בהגותו של השל, אך פעמים רבות הסתיימו המחקרים בניסיון לקטלג את הגותו על פי החלוקה המודרנית סובייקט־אובייקט, או לפחות להציבה על ציר זה. כך, למשל, הספר השלם היחיד בעברית שיוחד לסקירת הגותו של השל – קול מן הערפל⁵² – מביע בכותרת המשנה את יחסו להגותו של השל העומדת, לדעתו, "בין פנומנולוגיה למיסטיקה".

שמה מבקש השל למצוא מקלט מן החלוקה הדיכוטומית באחדות המיסטית? במהלך דבריי אבקש לטעון שלא זו היא מגמתו.⁵³ ברם, אם הגותו של השל מבקשת להציב אלטרנטיבה למודרנה אך אינה פוסט־מודרנית, סולדת מכל פונדמנטליזם ואף אינה מיסטית, כיצד אפשר לקטלג אותה?

ייתכן כי החלוקה הדיכוטומית סובייקט־אובייקט היא העומדת אף ביסוד היעדרות הגותו של השל מן השיח הישראלי. כבר כתב אדמיאל קוסמן כי היעדרותו של השל מן השיח הישראלי מעלה הרהורים נוגים על אודות צרות אופקיה של החברה הישראלית ועל קוטביותה.⁵⁴ אולם ייתכן כי עצם הפילוג החילוני-דתי החוצה את החברה בישראל נוגע לחלוקה סובייקט־אובייקט: אלו טוענים, למשל, לזכויות האדם באשר הוא "סובייקט" ואלו טוענים לאמת אובייקטיבית.⁵⁵ חלקים לא־קטנים של העולם הדתי אף הולכים ומקצינים לפונדמנטליזם (מעין הקצנת האובייקטיביות), וחלקים לא־קטנים של העולם החילוני אף הולכים ומקצינים לפוסט־מודרניזם (מעין הקצנת הסובייקטיביות). אם כן, האם החברה הישראלית בכלל יכולה להימנע מקטלוג ולהקשיב לקול הייחודי העולה מהגותו של השל?⁵⁶

איני בטוח כי קיימות תשובות פשוטות לשאלות אלו. ומכל מקום, מגמת העיקרית בספר זה היא הדגשת ייחודיות הגותו של אברהם יהושע השל ותרגום המסורת העולה ממנה.

הערות מקדימות

כאמור, ענייני בהגותו של השל נסב בעיקר על גישתו לתרגום המסורת. ברם, ככל שהלכתי ונפעמתי מייחודיות הגותו, כך הכרתי בכך שאי-אפשר לגשת להבנת תרגום המסורת העולה מהגותו ללא הבהרת יסודותיה.

מן ההכרה בייחודיות הגותו של השל נגזר אפוא מבנה הספר. כדי להבהיר את יסודות הגותו המפתיעים, יוקדש חלקו הראשון של הספר להבהרת משמעות "מענה ותשובה לשאלתו של אלוהים", ורק בחלקו השני אגש לביאור תרגום המסורת העולה ממשמעות זו. מטבעם של דברים יישא החלק הראשון אופי עיוני ואילו החלק השני יהיה יישומי יותר.

החלק הראשון מורכב משלושה פרקים, שבהם אדון במונחי היסוד של השל. פרקים א-ב יוקדשו להבהרת משמעותו של המונח "מענה" ולהצבעה על מרכזיותו בתורת השל. פרק ג – "אלוהים" – כשמו כן הוא: הוא יעסוק במשמעות המונח, ובסופו תבאר אף משמעותו של המונח "תשובה".

ייחודיות הגותו של השל באה לידי ביטוי במגוון מונחים נוספים שטבע. במהלך החלק הראשון יתבארו אפוא רבים מהמונחים הייחודיים ומהמשמעויות הייחודיות שהעניק השל למונחים קיימים. בהקשר זה אבקש להדגיש: אין כוונתי לדון במונחים כשהם לעצמם, אלא במשמעויות העמוקות שהם מצביעים עליהן; הרגישות הטרימינולוגית שאני מבקש לעורר אינה אלא פתח לרגישות הפנימית של הלב והדעת.

בחלקו השני של הספר אגש לביאור תרגום המסורת העולה מהגותו של השל. פרקים ד-ה עוסקים ביחסו של השל למודרנה ולמסורת, ואחריהם בא פרק ו, המחدد את עניין תרגום המסורת כמענה ותשובה לשאלתו של אלוהים. בפרק ז אבחן את יחסו של השל לציונות ולארץ ישראל כדוגמה להתמודדותו של השל עם שינוי רעיוני בהגותו (כמעין תרגום מסורת "פנימי"). בחינת הדוגמה תוסיף ותאיר על עקרונות תרגום המסורת שהתבארו לפניה.

מן ההתנסות היסודית שזכיתי לה נגזר גם סגנונו של הספר. אחר שהשל קם למולי והפנה כלפיי את שאלותיו שלו, חשתי שעליי לאפשר לו להשפיע גם על סגנון הדברים. תחושה זו באה לידי ביטוי בכמה היבטים של הכתיבה. בראש ובראשונה היא הובילה אותי להרבות בציטוט ישיר מדברי השל. כתיבתו של השל בהירה ומילותיו נוגעות בלב קוראיו, ועל כן העדפתי ככל האפשר להביא את דבריו כלשונם.

ציטוטים אלו השפיעו אף על סגנון דבריי שלי. כפי שהשל כתב בצורה שנועדה לאפשר קריאה למעגלים רבים ככל האפשר,⁵⁷ כך השתדלתי גם אני לכתוב בשפה הגותית ולא פילוסופית. בעקבותיו הרשיתי לעצמי לכתוב בסגנון חופשי וזורם ולהדגיש את המשמעויות הרוחניות והתרבותיות של המונחים הפילוסופיים. כמובן, אין בסגנון זה כדי להמעיס ממשמעותם הנוקבת של הדברים ומן האלטרנטיבה הפילוסופית העולה מהגותו של השל. בהקשר זה עליי לציין כי כמעט את כל ציטוטי השל בספר תרגמתי אני.⁵⁸ רוב רובם של ספרי השל נכתבו באנגלית⁵⁹ ורק ארבעה מהם זכו לתרגום עברי. גם כאשר ציטטתי מן הספרים שתורגמו לעברית (והפניתי לעמודים המתאימים בתרגום), הכנסתי תיקונים בתרגום הקיים. עבודה רבה במיוחד נדרשה בציטוטים מספרו אלוהים מבקש את האדם, שכן התרגום הקיים לקוי ביותר.⁶⁰ בחלק מכתביו, בייחוד באלוהים מבקש את האדם, מרבה השל בציטוט מקורות מסורתיים.⁶¹ אולם מתוך רגישות פרשנית הוא בוחר פעמים רבות לשנות מן התרגומים הקיימים לאנגלית (עד כי לעתים מקור אחד מובא בכמה תרגומים שונים), וממילא אפשר לראות בכל תרגומי המקורות המובאים תרגומיים פרשניים. על כן, בכל מקום שחשתי כי קיימת פרשנות בתרגום המקורות, הבאתי בסמוך לציטוט המקורי את תרגומו הפרשני של השל בסוגריים מרובעים (אשר בהקשרים אחרים הם משמשים, כמקובל, להוספות של פרשנות משלי).

שלוש הערות אחרונות בטרם אפתח בדברים. הראשונה נוגעת לחוט השוור את גוף הספר. מכיוון שספרו הגדול של השל, אלוהים מבקש את האדם, כבר מצוי בעברית, סובבים דבריי סביב מהלך הספר (מתוך עיון בעיקר בשני חלקיו הראשונים). לפיכך, אף שהטעמתי גם ממגוון ספריו האחרים של השל, לקורא המעמיק אמליץ לעיין דווקא באלוהים מבקש את האדם בצמוד לפרשנותי.

ההערה השנייה היא הדרכת קריאה: כיוון שהשל העיד על עצמו שהגותו מבקשת להציע אלטרנטיבה לרוח המקובלת, אמליץ לקרוא את הספר פעמיים. בקריאה ראשונה כדאי לשמור על רציפות הקריאה ולא להתעכב על מקומות של אי־הבנה ועל הערות שוליים. מעל הגותו של השל מרחפת רוח אחרת, וקריאה למקוטעין עלולה לגרום לאבדן חוט המחשבה השונה כל כך מן המקובל. רק לאחר קריאה זו תוכל לבוא קריאה שנייה, מעמיקה יותר. ההערה השלישית שוזרת את הערות השוליים, ונוגעת לדרכי אל השל. מאז עמדתי על דעתי חיפשתי את דרכי בנתיבות המחשבה הדתית־מודרנית.

שורשיי נטועים בכתבי הרב קוק, אך מאז נעוריי פסעתי דרך ארוכה, בעיקר דרך כתבי הרב סולובייצ'יק, אליעזר גולדמן, הרב שג"ר, מרטין בובר ועמנואל לוינס (ודרך כתבי ההוגים הכלליים שעמם התמודדו). מסעי אל השל יבוא אפוא לידי ביטוי בהערות השוליים המפורות לכל אורך דבריי. לעתים השמעתי דברי ביקורת כלפי הוגים אלו, אך הדבר לא נעשה לשם פולמוס אלא מתוך שיח מתמשך שניהלתי עמם וכדי לחדד את ייחודיות גישתו של השל.

אסיים מבוא זה בתפילה: ולוואי וספר ביכורים זה על הגותו של אברהם יהושע השל יזכה לכוון לדעתו. "שגיאות מי יבין, מנסתרות נקני. גם מזדים חשך עבדך, אל ימשלו בי, או איתם וניקיתי מפשע רב. יהיו לרצון אמרי פי והגיון לבי לפניך, ה' צורי וגאלי" (תהלים יט:יג-טו).